

IMPORTY AMFOR DO GALII CISALPIŃSKIEJ
DANE ARCHEOLOGICZNE Z OBSZARÓW CISALPINY
(PL. 75-80)

Sytuacja geograficzna Galii Cisalpińskiej jest dosyć wyjątkowa. Jej obszar na północy wyznaczają Alpy a na południu najdłuższa rzeka Italii, Pad, wraz z jej dopływami. Od zachodu jej terytorium ogranicza Morze Tyrreńskie, a na wschodzie – Morze Adriatyckie. W ten sposób obszar Cisalpiny był z dwóch stron otwarty na kontakty śródziemnomorskie (UGGERI 1998: 73-85) (Fig. 1). Ponadto kontakty z obszarami alpejskimi ułatwiały liczne rzeki wypływające z Alp i terenów przedalpejskich z szerokimi dolinami łączącymi góry z Doliną Padańską (LA VENETIA 1990). Rzymianie po założeniu pierwszych kolonii nad Padem w końcu III w. p.n.e. w Piacenzy i Cremonie, zaczęli konstruować skomplikowaną sieć dróg (PASSI PICHER 1998: 99-110). W ten sposób wybrzeże Adriatyku zostało połączone drogą *via Aemilia* biegnącą nad Pad (BOSIO 1991). W latach czterdziestych II w. p.n.e. Rzymianie łączą kolonię w Akwilei z wybrzeżem liguryjskim poprzez *via Postumia* (TOZZI 1998: 21-29). W tym czasie nastąpił na terenach padańskich znaczny wzrost stanu zaludnienia i duży rozwój gospodarczy (CHEVALLIER 1983). W tym początkowym etapie romanizacji II w. p.n.e. istnieją świadectwa kontaktów handlowych ze wschodem greckim oraz południową Italią, gdzie produkowane są pojemniki na wino zwane grecko-italskimi (LYDING WILL 1982: 338-356). Te pojemniki są obecne w różnych znaleziskach na północy Italii a specjalnie w Adrii (TONIOLO 1991; ANFORE ROMANE 1992; MODRZEWSKA-PIANETTI 2000). Wraz z produkcją tych pojemników na wino rozpoczyna się produkcja amfor italskich na dużą skalę (TCHERNIA 1986). Również oliwa z regionu Brindisi będzie przedmiotem eksportu, choć na mniejszą skalę, do Italii północnej w II w. p.n.e. Kontakty handlowe, poprzez znaleziska amfor są specjalnie widoczne na wybrzeżu adriatyckim. Rozprzestrzenienie znalezisk amfor z południowej Italii w Transpadanie jest bardzo niejednorodne (BALDACCI 1967-68: 7-50). Obecnie dysponujemy danymi z wykopalisk ratunkowych w Mediolanie i zawsze wartościowymi danymi z wykopalisk w Ligurii, w Luni, co pozwala poznać materiał archeologiczny zachodniej Cisalpiny (BRUNO, BOCCHIO 1991: 260-298; SCAVI DI LUNI 1973, 431-455; 1977: 218-270). Specjalnie w Luni, ze względu na położenie na wybrzeżu oraz port, obecne są różne importy amfor oraz innych materiałów użytkowych z całego Śródziemnomorza (Fig. 2).

Do niedawna publikacje amfor z terenów Transpadany były publikowane nieregularnie – stąd obraz

znalezisk z tych terenów był niekompletny (CARRE 1985: 207-245; BALDACCI 1967-68: 7-50). Specjalnie tam gdzie były porty, docierały transporty amfor z różnych stron Śródziemnomorza, jak do Altino i Akwilei nad Adriatykiem (CIPRIANO, CARRE 1987: 479-494). Są tam obecne wśród różnych znalezisk amfory rodyjskie, późnorodyjskie, Dr 25 produkcji wschodniej, amfory neopunickie i różne produkcje iberyjskie.

Opracowania między innymi stempli na amforach produkcji adriatyckiej pozwoliły także na poznanie handlu adriatyckiego i padańskiego skierowanego głównie do prowincji północnej Europy (BEZECZKY 1987; ZACCARIA 1989: 469-488; ANFORE ROMANE 1992).

Niewielki tylko procent produkcji adriatycko-padańskiej znajduje się na Wschodzie na przykład na Cyprze (MODRZEWSKA 1998: 127-136). Możliwe że te eksporty mają związek z własnościami bogatych rodzin cisalpińskich także poza Italią. Odkrycie produkcji pojemników zwanych *troncoconiche*, to jest w kształcie pnia, pozwoliło docenić eksport czarnych oliwek z jeziora Como. Były one głównie skierowane na tereny na północ od Alp (MUFFATI MUSELLI 1986: 186-215). Formy płaskodennych pojemników na wino produkowanych w rejonie Forlimpopoli używane były przez trzy pierwsze wieki naszej ery (ALDINI 1981). Różne warianty amfor zwanych adriatyckimi jak Dr 6 A i B oraz niedawno badanych amfor, zwanych od ich formy, *ad collo ad imbuto* (z lejkowatą szyją) były szeroko eksportowane z terenów adriatycko-padańskich do Pannonii i Noricum (MAZZOCCHIN, FAILLA 1993: 148-157).

Ostatnio, dzięki badaniom Instytutu Archeologii UW mamy pierwsze sygnały obecności amfor Forlimpopoli w Tanais koło Rostowa. Pozostaje jednak faktem, iż pomimo znacznego postępu w badaniach nad amforami, obraz ich produkcji i dystrybucji jest bardzo niejednorodny. Ostatnimi laty poznaliśmy stan importu amfor iberyjskich na wschodnie tereny Cisalpiny – w tym również na lagunie weneckiej (MODRZEWSKA 1995a) (Fig. 3, 4).

Parę lat temu, w 1996 roku, w Cremonie odbyło się sympozjum poświęcone nowym badaniom na terenach Transalpiny, w tym także znaleziskom amfor na obszarach zachodniej Cisalpiny (BRUNO 1998: 273-282).

W związku z nowymi pracami archeologicznymi na przykład w Cremonie, odkrywane są także amfory (VOLONTÉ 1998: 301-310).

Dla Cisalpiny produkcja wina jest potwierdzona od początków II w. p.n.e. (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1998: 272; BUORA 1992: 99-110). Oprócz pojemników terakotowych możliwe było użycie od najdawniejszych czasów drewnianych beczek, co zostało potwierdzone poprzez znaleziska z obszarów galijskich pozaalpejskich (BALDACCINI 1967-68: 6-50).

Obecność amfor iberyjskich była też niekiedy sygnalizowana w sposób ogólny. Amfory na *garum* określane były ogólnie jako grupa składająca się z wielu form: Dr 7-11 oraz tych bardziej rozpoznawanych, przeznaczonych na oliwę Dr 20 (Fig. 5). Wynikało to również ze stanu badań nad amforami w Hiszpanii oraz różnorodności wielu form tych amfor i intensywności eksportu iberyjskiego przez cały czas istnienia Imperium.

Obecność pojedynczych znalezisk Dr 20 notowana była specjalnie wzdłuż *via Postumia* (BALDACCINI 1967-68: 6-50). Import tych amfor na tereny Lombardii i Veneto był marginalny (MODRZEWSKA 1995: 102-105). Dystrybucja amfor na wybrzeżu górnego Adriatyku wskazuje na port docelowy w Akwilei (MODRZEWSKA, CANAL 1993).

Natomiast dużo jest tych pojemników w obozach nad Renem i Dunajem, tak jak w Dalmacji (CAMBI 1980: 363-389; SCHALLMAYER 1980: 281-338). Podobnie wygląda sytuacja z importem amfor betyckich na wino – zwanych Haltern 70. Notujemy ich obecność w Adrii i Concordia Sagittaria (Fig. 6).

W niewielkiej ilości są one obecne wśród materiałów odkrywanych od paru lat w wykopaliskach amfiteatru w *Virunum*. Wśród około dwustu amfor z antycznej *Teurnii*, koło Spital, które mogliśmy zidentyfikować, wyróżniliśmy czternaście fragmentów amfor iberyjskich. Wśród nich przeważają różne warianty amfor na *garum*, a tylko kilka egzemplarzy można zidentyfikować jako typ Haltern 70 i Dr 20.

Podobnie przedstawia się obraz importów amfor na *garum* we wschodniej Cisalpinie, zwłaszcza na terenach łąd i lagun regionu Veneto (MODRZEWSKA 1998: 127-134). Ostatnio mogliśmy stwierdzić obecność fragmentów tych amfor w muzeum w San Donà di Piave zapewne pochodzących ze znalezisk Cittanova Eracliana. Są też dwie amfory Dr 20 w muzeum w Oderzo, niedostępne jednak i niepublikowane.

Dużo większe ilości amfor iberyjskich na *garum* są w Akwilei i Weronie. Zespół amfor z Werony jest jednym z największych w całej Cisalpinie, dlatego poświęcimy mu więcej uwagi. Istnieje także specyficzna forma, którą nazwaliśmy Dr 8 *similis*, gdyż przypomina ona dalekie iberyjskie pierwowzory Dr 7-8. Te amfory w pojedynczych egzemplarzach są obecne w różnych znaleziskach Veneto, w Parmie, Vercelli i ostatnio widzieliśmy je także Reggio Emilii i w Magdalensbergu (MODRZEWSKA-PIANETTI 1997: 67-75). Sądziłyśmy początkowo, iż mogą to być mało znane produkcje iberyjskie, ale z ich dystrybucji jak i analiz własności gliny w porównaniu z iberyjskimi z amforami Dr 38 wynika, iż różnią się

znacznie (MODRZEWSKA, ODDONE, PIANETTI, 1995: 505-512). Mogą to być dalekie imitacje form iberyjskich – specyficzne dla terenów Cisalpiny – które trafiały do Poetovio w Panonii (BEZECZKY 1987: 22-26). W Veneto Dr 8 *similis* są obecne w Altino, gdzie oprócz przeważającej ilości amfor adriatyckich są reprezentowane pojedyncze egzemplarze Dr 7 oraz Dr 20. W Treviso znajduje się jedna Dr 10 i parę sztuk Dr 7 i Dr 8; podobnie jest w Padwie, Este, w Vicenzy obecna jest jedna Dr 7. W Roncaglia niedaleko Padwy, w zespole amfor użytych do drenażu terenu znalezionych zostało sześć amfor Dr 38.

Amfory iberyjskie nigdy nie przekraczają dwóch procent znalezionych w danym miejscu pojemników transportowych. Jedynie w Weronie jest ich więcej; pojemniki iberyjskie stanowią prawie dziesięć procent całego zespołu. Znaleziska z Werony pochodzą w większości z lat 1966-67 – w części z prac przy grobie Julii z lat czterdziestych – lecz przeważnie są to znaleziska z prawego brzegu Adygi. Tylko niewielki procent znalezisk pochodzi z lewego brzegu, z odkryć na *via Nicolo Mazza* (BUCHI 1973: 531-637) (Fig. 7). W Weronie odkryto ponad dwieście amfor – z tego prawie pięćdziesiąt – to importy iberyjskie na konserwy i sosy rybne z Betyki.

Tego typu amfory mogły mieć *tituli picti* zachwalające towar, lecz te znalezione w Weronie mają jedynie nacięcia na trzonach. Większość amfor z Werony są to Dr 7, lub inaczej określając typologicznie to: Beltran I a, I b. Są także prezentowane pojedyncze egzemplarze Dr 12, Dr 10 i Dr 11 zwane także – Beltran III. Ze znaleziska na Campo Fiori w Weronie pochodzi również jedna amfora Dr 38 lub Beltran II B, która ze względu na zły stan zachowania trudna jest do identyfikacji (BELTRAN LLORIS 1970: 420-447).

Wnioskując z jednorodności znalezisk amfor iberyjskich w Weronie można sądzić, iż wszystkie pochodzą z jednego lub bliskich sobie centrów produkcji i powstały w tym samym czasie. W związku z powyższym można sądzić, iż wszystkie są wynikiem jednorazowego eksportu betyckiego. Podobne amfory znajdowane były na wrakach w cieśninie pomiędzy Sycylią i Korsyką. Powstaje pytanie, dlaczego transportowano konserwy rybne na teren padański, który w pobliżu ma dwa morza i liczne rzeki obfitujące w ryby. Nie jest to jednak odosobniony przypadek, gdyż w okresie augustejskim wymieniano towary, a nie tylko uzupełniano ich braki. Taki przykład dają Pompeje, gdzie w morzu nie brak ryb – a importowano tam sosy i konserwy rybne z dalekiej Betyki (MANACORDA 1977: 121-131). Dla tych amfor iberyjskich przeznaczenie na sosy i konserwy jest potwierdzone napisami na amforach i zachowanymi pozostałościami szkieletów ryb w niektórych znaleziskach pochodzących z wraków. Natomiast dla amfor produkcji adriatyckiej należących do grupy Dr 6 do chwili obecnej nie zostało stwierdzone, które z wariantów służyły na wino, które na sosy rybne i oliwę (Fig. 8).

Betyka natomast już od końca III w. p.n.e. była wyspecjalizowana w produkcji pojemników na konserwy rybne nazwane Maña C2 lub Dr 18. Te amfory produkowane były według tradycji punickiej w rejonie Kadyksu w licznych pracowniach (LAGOSTENA BARIOS 1996: 126-137). Od I w. p.n.e. zmienił się wygląd pojemników na konserwy i znacznie zintensyfikowała się produkcja regionu Kadyksu (GARCIA VARGAS 1998). Do dnia dzisiejszego w tym rejonie zidentyfikowano ponad pięćdziesiąt pracowni amfor, z których część pracowała od II w. p.n.e. do III w. n.e.

Produkcja pojemników towarzyszyła ekstrakcji soli i przetwórstwu ryb, tak, jak to odbywa się także obecnie – ze względu na bogactwo natury tego regionu.

Ostatnie badania wykazują, iż Betyka nie zaprzestała w końcu II w. n.e. produkcji – jak sądzono do niedawna (RAMALLO ASENSIO 1985: 435-442; BERNAL CASASOLA 1997: 233-259). Spośród warsztatów Kadyksu najdłużej pracowały Cerro de los Martires i Puente Melchor, jak wynika z komunikatów wygłoszonych na kongresie w Sewilli (EX BAETICAE). Większość warsztatów, to jest trzydzieści dziewięć, została wstępnie opublikowana (LAGOSTENA BARIOS 1996). Pracowały one najbardziej intensywnie w I i na początku II w. n.e.

Część form amfor odkrytych w Cerro de los Martires została opublikowana przez M. Beltran Lloris (BELTRAN LLORIS 1977: 97-131). Zniszczony przez autostradę warsztat w Puente Melchor był przedmiotem wstępnych badań ratunkowych (GARCIA VARGAS, LAVADO FLORIDO 1995: 215-228).

Takie formy amfor jakie występują w obu wspomnianych warsztatach znalezione zostały w zespole z Werony. Są to formy Beltran Ia, Ib ale również formy zwane Beltran III. Bardziej skomplikowana jest identyfikacja form amfor typu Beltran Ic oraz Id. W zespole amfor znalezionych w Weronie wielu egzemplarzom brak wylewów, które charakteryzują wymienione formy. Jest też możliwe, że amfory z Werony pochodzą z warsztatów San Fernando lub Algeciras także w rejonie Kadyksu (PEACOCK 1975: 232-243).

Możliwe również, iż wynikiem kontaktu handlowego rejonu Kadyksu z Galią Cisalpińską jest obecność amfory typu Lamboglia 2 – produkcji adriatyckiej – którą widzieliśmy w muzeum w Kadyksie. Nowe badania potwierdziły również produkcję amfor przeznaczonych na konserwy rybne w rejonie Malagi (MORA SERRANO, CORALES AGUILAR 1997: 27-59).

Ciekawym jest fakt, iż wśród znalezisk amfor iberyjskich w Weronie jest tylko jedna forma zwana Beltran II B – ta znaleziona była po drugiej stronie Adygi – w przeciwieństwie do dużego znaleziska przy grobie Julii (MODRZEWSKA 1995: fig. II Db).

Wyjątkowość znalezisk z Werony sprawiła, iż podjęliśmy studia porównawcze polegające na porównaniach z próbkami amfor pobranymi w trakcie prospekcji w pracowniach rejonu Kadyksu z Cerro de Ceuta,

Casines i Casa de Tinaja z regionu Puerto Real. Z pewnością nie jest wystarczająca ilość próbek pobranych, lecz trwają prace nad porównaniem w odniesieniu do bazy danych utworzonych w Kadyksie (GONZALEZ et al., w druku). Uwzględniając pewną przypadkowość znalezisk można stwierdzić obecność amfor typu Beltran Ic, Beltran II w Cerro de Ceuta, Beltran I a, Beltran II oraz Maña C2 w Casines (Fig. 9).

W Casa de Tinaja produkowano amfory zbliżone do tych z Werony – lecz nie identyczne (MORA SERRANO, CORALES AGUILAR 1997: 55; PEACOCK 1975). Ze względu na samą formę wydaje się, iż amfory z Werony najbardziej zbliżone są do form z Cerro de los Martires, warsztatów regionu Puerto de Santa Maria i Javier de Burgos (BELTRAN LLORIS 1977; LAGOSTENA BARIOS 1996: 34). Rodziny zbliżonych amfor pochodzą z warsztatów Jerez de la Frontera, Puerto Peal, San Fernando, gdzie w Galineras produkowano największą gamę form typu Beltran I – zbliżonych do form znanych z Werony.

Pozycja Werony na szlakach handlowych Cisalpiny

W Weronie, w licznych znaleziskach depozytów amfor, nie brak także importów iberyjskich. Nie dorównują one liczebności amfor produkcji adriatycko-padańskiej, ale przewyższają liczbę importów ze świata greckiego (BUCHI 1973). Pod względem ilości jak i jednorodności amfory iberyjskie z Werony są wyjątkiem w całej Cisalpinie. Wydaje się, że mogły trafić do miasta drogą wodną, z biegiem Adygi spoza Alp, gdzie jest ich wiele w różnych znaleziskach na łuku Renu i Dunaju. Nie można wykluczyć jednak transportu drogą lądową od wybrzeży Ligurii wzdłuż *via Postumia*. Taką ewentualność należy wziąć pod uwagę uwzględniając nowe dane z terenów Traspadańskich (BRUNO 1998). Zapewne amfory były transportem intencjonalnym, docelowym dla miasta, uwzględniając jego rozwój i pozycję w czasach augustejskich (CAVALIERI MANASSE 1998: 11-43). Nowe badania archeologiczne wykazały przebieg *via Postumia* przez miasto już w momencie jej powstania w II w. p.n.e. Do niedawna można było wnioskować na temat przebiegu tej drogi jedynie na podstawie zachowanych inskrypcji (SARTORI 1960: 161-259). Najstarszy odcinek drogi przebiegał w stronę Vicenzy wzdłuż lewego brzegu rzeki Adygi. W pobliżu tego brzegu rzeki znajduje się wzgórze San Pietro, gdzie powstał teatr zwrócony widownią w stronę drogi i rzeki. Miasto dostało prawa kolonii rzymskiej w 89 r. p.n.e., co również wpłynęło na dalszą jego pozycję. Przed okresem augustejskim miało ono już zabudowę miejską potwierdzoną odkryciami budowli koło mostu San Pietro, przecinającego Adygę na wysokości wzgórza i teatru. W tej budowlu zastosowano technikę *opus reticulatum*, co wskazuje na jego datowanie na II w. p.n.e. Odkryto również pozostałości domu

w pobliżu *capitolium* położonego po przeciwnej stronie rzeki, gdzie położone było forum. W drugiej fazie rozbudowy miasta rozbudowano jego część położoną na prawym brzegu Adygi. Związane to było z nowym przebiegiem drogi, która prowadziła przez rzekę i most zwany mostem Postumiusza (BUCHI 1973; CAVALIERI MANASSE 1998). Wtedy to *via Postumia* nabrała znaczenia *decumanus maximus* Werony (TOZZI 1972). Wnioskując się to na podstawie odkryć w samym mieście fragmentów drogi wykonanej w różnych technikach oraz materiałów w jakich była pobudowana (ORTALLI 1992: 148-160). Na przebieg drogi wskazują również odkrycia amfor, gdyż na terenach adriatycko-padańskich amfory były używane do melioracji podmokłych terenów pod budowy (BONIFICHE E DRENAGGI 1998). Na lagunie weneckiej amfory służyły do wzmacniania murów i umocnień niegdyś podmokłego terenu, który dzisiaj jest laguną (CANAL 1998; MODRZEWSKA 2000).

Sytuacja w Weronie była inna, choć Adyga – rwąca rzeka alpejska, zmieniała swój bieg i należało umacniać jej brzegi. Położenie Werony między Cremoną i Vicenzą – na szlaku w stronę Alp – sprawiło, że ważny był odcinek arterii *via Postumia* prowadzony przez miasto (CZYSZ 1990: 253-283). Należało chronić miasto także przed najazdami i dlatego powstały pierwsze mury w II w. p.n.e. Prawdopodobnie z tego czasu pochodzą próby regulacji Adygi (CAVALIERI MANASSE 1998: 116). Dlatego też, tak jak większość wschodniej Cisalpiny, w Weronie pierwszy etap rozwoju miasta odbywał się do lat osiemdziesiątych I w. p.n.e. (DENTI 1998). Od uzyskania praw kolonii miasto bogaci się wraz z miejscową arystokracją (CAVALIERI MANASSE 1987: 3-57). Nowy plan urbanistyczny miasta, regulacja rzeki i przebiegu Postumii pozwoliły na budowę teatru na wzgórzu San Pietro (TORELLI 1988: 5-164). To nowy plan miasta był powodem wyburzenia części starych murów miejskich i bram po lewej stronie rzeki Adygi. Nowe założenia miasta powstają w ostatnich latach I w. p.n.e. Około 49 r. p.n.e. powstają również nowe bramy miejskie po prawej stronie rzeki, gdzie znajdowało się forum. To wówczas miasta Cisalpiny dostają prawo łacińskie. Większość bram miasta zostaje odrestaurowana w okresie panowania Klaudiusza (TORELLI 1988: 5-164). W tym czasie *via Postumia* przechodziła przez most Postumiusza, a port znajdował się na południe od niego, po prawej stronie rzeki, gdzie znaleziono składy amfor (CAVALIERI MANASSE 1996: 136-142).

W okresie panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej miasto nabiera wyglądu reprezentacyjnego. Powstają wówczas curia, bazylika i portyki, które mogły być odnowione w tym czasie, a powstały już wcześniej (CAVALIERI MANASSE 1987). W mieście znaleziono liczne pozostałości po *domus* z mozaikami i freskami świadczące o dobrobycie i poziomie życia mieszkańców (CAVALIERI MANASSE 1998: 122). Miasto korzystało w pełni ze swojej pozycji ekonomicznej i położenia na szlakach

handlowych. To właśnie wówczas do Werony sprowadzono transport około pięćdziesięciu amfor z Betyki. Nie znaczy to, że w mieście nie było ryb, gdyż amfory betyckie służyły właśnie na takie produkty. Zapewne niektóre z amfor adriatycko-padańskich miały taką również zawartość, choć nie jest to potwierdzone materialnie.

Do rozprowadzenia transportu iberyjskiego mogła być częściowo wykorzystana *via Postumia* (POCZY 1998: 161). Zapewne ten transport był wynikiem zwyczajów przyniesionych przez tysiące kolonów osiadłych w Cisalpinie od II w. p.n.e., przyzwyczajonych do urozmaiconej żywności (UGGERI 1990: 31-40). Tereny Cisalpiny zostały połączone z Italią centralną przez *via Aemilia*, zaś *via Postumia* łączyła obie strony Półwyspu Apenińskiego. Zapewne w I w. p.n.e. ma początek budowa późniejszej *via Claudia Augusta* łączącej Weronę z dolinami alpejskimi. W ten sposób otwierał się szlak na Augsburg, *Augusta Vendelicum*, nad Dunajem. Za panowania cesarza Augusta przedłużono sieć dróg w stronę Galii Narbońskiej i Recji. Istniały przejścia od strony miast Susa, Vercelli, Ivrea i Aosty, używane w celach handlowych od ostatniej ćwierci I w. p.n.e. Można też było pokonać Małą i Wielką przełęcz Świętego Bernarda (CHEVALLIER 1998: 169-175). Niektóre przełęcze można było pokonać zaprzęgami konnymi, co dla transportów żywności było bardzo istotne (PAULU 1986; CHEVALLIER 1988). Drogi pozwalały na ruch w dwie strony – przez Alpy. Może tak właśnie dotarł iberyjski transport, od strony Augsburga, choć nie była to prosta droga. Z drugiej strony Akwileia miała też połączenia przez *via Annia*, *Postumia*, wybrzeże adriatyckie – do Noricum. Dlatego też nie dziwią transporty amfor iberyjskich w tym mieście, a następnie w Noricum i Pannonii. Przedłużenie Postumii dochodziło do Magdalensbergu i następnie, od połowy I w. n.e., do *Virunum*, gdzie konsumowano również przetwory rybne z Betyki dowożone przez handlowców z Akwilei (CZYSZ 1990). Z Akwilei istniało połączenie do Budapesztu, a odgałęzienia z Magdalensbergu w stronę Celeja, Ptuj nad Drawą i do Carnuntum nad Dunajem (PICCOTINI 1989: 5-18; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1998: 283-292). Są to miejsca, gdzie znajdują się importy amfor adriatycko-padańskich przeznaczonych na oliwę, wino i również w mniejszej ilości – amfory betyckie na oliwę i *garum* (BEZECZKY 1989). Wiele amfor typu Dr 20 i Dr 7-11 pochodzenia betyckiego znalezionych zostało w Augst, *Augusta Raurica*, w Recji skąd mogły też trafić do Werony (MARTIN KILCHER 1987).

Forma amfor na *garum* podobnych do tych z Werony odnajdywana jest w obozach augustejskich w ujściu Renu, co świadczy o wczesnym kontakcie handlowym Betyki z tą częścią Europy poprzez szlak dolin Rodanu i Renu (SCHALLMAYER 1983). Natomiast nie ma, poza pojedynczymi egzemplarzami, importów betyckich w dolinie Padu. Rozproszonymi znaleziskami hybryd określonych jako Dr 8 *similis* charakteryzuje się głównie

Veneto, Pannonia i Noricum (BEZECZKY 1989: fig.10; MODRZEWSKA, PIANETTI 1997: 67-75).

Natomiast na wybrzeżu adriatyckim tradycyjnie udokumentowane są kontakty ze światem greckim (TONIOLO 1991: 34-35, VOLPE 1995). Są również importy amfor rodyjskich w Cremonie, co można wiązać z dystrybucją towarów wzdłuż *via Aemilia*, od strony wybrzeża adriatyckiego (VOLONTÉ 1998: 302). Są też amfory rodyjskie w *vicus* w Calvatone i w mieście Lodi. W rejonie Cremony spotykają się importy greckich amfor, galijskich, produkcje tyrreńskie i adriatycko-padańskie. Są też nieliczne importy betyckie, tak na *garum* jak i na oliwę.

Trudno jest odróżnić fragmenty amfor na *garum* ze względu na duże podobieństwo kilkunastu różnych ale i podobnych – we fragmentach – form pojemników (MANGATO 1997: 27-46). Dla Ligurii dane dotyczące amfor nie są kompletne, ale pomimo to warto zauważyć, iż rodzina Dr 7-11 jest notowana w różnych znaleziskach.

Transport żywności do tego regionu był dość prosty od strony wybrzeża wzdłuż *via Postumia*, chociaż interesujący jest fakt, iż poza amforami tyrreńskimi przeznaczonymi na wino spotyka się też importy z rejonu adriatycko-padańskiego. W Cisalpinie spotykają się dwa rynki produkcji: adriatycko-grecki i tyreńsko-iberyjski (MOREL 1989: 523-557).

Dla rejonu tyrreńskiego są typowe amfory grecko-italskie, Dr 1 i następnie Dr 2-4 produkowane w Kampanii i Lacjum, jak również typ Dr 2-4 importowane z *Galia Narbonensis* (Fig. 10). Dla rejonów adriatyckich typowa jest obecność amfor grecko-italskich, importy rodyjskie i następnie rodzina amfor Dr 6.

W Mediolanie w I w. p.n.e. dominują produkcje adriatycko-padańskie, ale są też importy amfor przeznaczonych na wino z Rodos (BRUNO 1998: fig. 8). W Cisalpinie zachodniej i wschodniej mało jest amfor betyckich typu Dr 20 i są to znaleziska bardzo rozproszone. W Luni dominują produkcje tyreńskie, ale są też amfory iberyjskie według tradycji punickiej i następnie – afrykańskie. Praktycznie brak jest amfor adriatycko-padańskich. Podobnie przedstawia się obraz w Genui, Albenga i Ventimiglia (BRUNO 1998: 330-331). Mało jest też amfor egejskich i rodyjskich I i II w. n.e. Produkty kampańsko-lacjalne występują w obecności importów iberyjskich. Potwierdzają to także znaleziska transportów iberyjskich zatopione u wybrzeży Ligurii (PALLARES 1985: 285-289).

Amfory betyckie na *garum* są liczne w Pompejach i Herkulanum (MANACORDA 1977; BRUNO 1998: 332). W Rzymie znacznie przeważa import oliwy betyckiej, choć w Ostii i Longarinie są obecne importy *garum* betyckiego (HESNARD 1980: 141-156). Takie zróżnicowanie importów odzwierciedla się również w ceramice stołowej, która zwykle towarzyszyła transportom żywności. Struktura importów pokazuje do jakiego kręgu handlowego należał dany rejon. Zapewne dla południowego Piemontu była to Postumia, która wyznaczała granice

zasięgu handlu tyrreńskiego i adriatyckiego. Ostatnie badania pozwalają ocenić amfory z Libarna, Torlonia, Acqui Terme, Alba (BRUNO 1998: 333-334). W tych miejscach udokumentowana jest niewielka ilość amfor typu Lamboglia 2 oraz Dr 1. Więcej jest importów adriatycko-padańskich niż tyrreńskich. Amfory typu Lamboglia 2 obecne są też w Ivrea, datowane na lata 80-45 p.n.e. Mało jest amfor adriatyckich na wino, ale notuje się amfory oliwne z Apulii. W Ivrea, Libarna i Altino obecne są pojedyncze importy amfor wykonanych w tradycji punickiej. W Ligurii amfor tradycji punickiej jest znacznie więcej, co zrozumiałe jest ze względu na wybrzeże morskie i porty. Obecność amfor typów Dr 1 A i Dr 1 C może znaczyć ekspansję handlową wybrzeży Kampanii i Lacjum w stronę Cisalpiny. Amfory Dr 1 są obecne w Tertonie, Ivrea, Novara, Verceli.

Ich transport związany był z przebiegiem *via Postumia* i biegiem rzek. Transport do Tertonie mógł odbywać się też przez *via Aemilia Scauri* przedłużonej w 115-109 r. p.n.e. Transporty z Tertonie przez *via Postumia* docierały do Piacenzy. Toteż w Piacenzy znana jest forma Dr 8 *similis* typowa dla Cisalpiny wschodniej (MODRZEWSKA-PIANETTI 1997).

Ostatnio widzieliśmy parę egzemplarzy takich amfor w muzeum w Reggio Emilia. Wydawać się może, że produkowane były one lokalnie. W I-II w. n.e. w Libarna, w Pemoncie, obecne są liczne amfory adriatycko-padańskie, ale też -iberyjskie (BRUNO 1998: 335-336). Są tam Dr 20, ale też importy galijskie na wino oraz imitacje Dr 7-11 produkowane w dolinie Rodanu. Dużo jest amfor Dr 2-4 przeznaczonych na wino pochodzące z różnych warsztatów: tyrreńskich, katalońskich, galijskich z doliny Rodanu. W Acqui Terme mało jest adriatyckich Dr 6 A i Dr 6 B, betyckich Dr 7-11, Haltern 70. Jest też jedna amfora Dr 20 użyta wtórnie jako urna. Z innego znaleziska z tego miasta pochodzą amfory Dr 6 A i Dr 6 B, jedna Dr 20, parę Dr 2-4 oraz dwadzieścia siedem typu Haltern 70, których liczba jest ewenementem w Cisalpinie. Są też notowane amfory Dr 7-11 betyckie i tarakońskie. Wyróżniono też pięć amfor Dr 7-11 z produkcji doliny Rodanu. Amfory z Tertonie i Aleksandrii to formy Dr 6 A i Dr 6 B, jedna - Dr 43, trzy - Dr 20, pięć iberyjskich przeznaczonych na *garum*. Ponieważ znane są jedynie z opisów, nie wiadomo czy nie są to Dr 8 *similis* jak w Parmie, Reggio Emilia, czy Veneto. Amfory w Tertonie i Aleksandrii przeważnie są to Dr 6 A i Dr 6 B, ale są też obecne Dr 7-11 i Dr 20. Znamy także znaleziska amfor galijskich i typu Camulodunum 184. W Alba przeważają amfory adriatycko-padańskie i mało jest pojemników tyrreńskich. Wśród importów przeważają amfory iberyjskie na *garum* i Dr 20. Niewiele jest pojemników egejskich z Galii Narbońskiej.

Taka struktura importów wskazuje, iż w okresie cesarstwa rynki tyrreński i adriatycki spotykały się w południowym Pemoncie. Tu docierały produkty z dwóch kierunków. Przeważają importy adriatycko-padańskie

i egejskie. Związki handlowe z rejonem adriatyckim potwierdzone są w Castelcoriolo położonym pomiędzy Tortona i Villa del Foro. Tutaj docierały też amfory iberyjskie. W Cisalpinie są też obecne pojemniki typu Dr 28 – notowane w Padwie – choć łatwo je pomylić z innymi płaskodennymi formami galiskimi i katalońskimi (CIPRIANO, MAZZOCCHIN, PASTORE 1991:163-174). Jedna z tych amfor znaleziona w Mediolanie ma stempel znany z produkcji Katalonii, zaś inna z amfor laguny weneckiej ma inny stempel producenta iberyjskiego (MODRZEWSKA, CANAL 1993). Obok tych amfor występują formy zwane gauloise 5 i galijskie imitacje amfor beteckich Dr 7-11. Niekiedy trudno jest odróżnić imitacje (GONZALEZ et al., 1998: 331-342).

Poza amforami na wino Haltern 70, obecne są w Cisalpinie zachodniej rozrzucone znaleziska Dr 7-11 i Dr 20 oraz inny typ na *garum* Dr 38, nieco późniejsze od rodziny Dr 7-11 (BRUNO 1998: fig. 7). Między innymi w części wschodniej Cisalpiny jest znalezisko z Roncaglia koło Padwy, gdzie wśród innych amfor występuje sześć egzemplarzy Dr 38. Pojedyncze znaleziska notuje się na lagunie weneckiej (MODRZEWSKA, ODDONE, PIANETTI 1995). Tych amfor jest więcej w Akwilei, co można stwierdzić w magazynach muzealnych. Stąd wydaje się, iż docierały drogą morską i dalej były rozprowadzane w głąb lądu (BRUNO 1998: 338). P. Baldacci był zdania, że pozostaje do udowodnienia transport iberyjski poprzez doliny alpejskie. Dla Werony ta możliwość istnieje, zważywszy obecność identycznych amfor na terenach łuku Rodanu – Renu – Dunaju.

Nowe badania w Calvatone w prowincji Cremona – antycznym *vicus Bedriacum* – wskazują, że importowano amfory także do miejsc drugorzędного znaczenia administracyjnego położonych na *via Postumia*. Zapewne stąd były dalej transportowane (SENA CHIESA 1998: 345-367). Wewnętrzny transport był organizowany także poprzez sieć rzeczną (BONACINI 1996: 433-466). Rolą *vicus* na szlaku handlowym było rozprowadzanie towarów między miastem Brescia i Weroną.

Niewątpliwie handel betecky był bardziej złożony i dotyczył nie tylko amfor jak wskazują znaleziska z Longarina koło Ostii oraz wraku nazwanego Sud Lavezzi 2 ze względu na położenie koło wyspy Lavezzi (MODRZEWSKA 1995: 35-53).

W Weronie nie ma świadectw importu amfor Dr 20. Są one natomiast w Libarna, Terton, Brignano, Frascati, Villa del Foro, Aqui, Alba, Bra-Pollenzo, Bene Vagienna, Chieri, Cuneo, Ivrea, dolinie Susy i Aosty (BRUNO 1998: 338). W Veneto amfory Dr 20 są obecne w różnych miejscach w pojedynczych egzemplarzach rozrzucone wzdłuż linii wybrzeża. Jedna jest w Este, a na lagunie weneckiej zostały znalezione tam, gdzie amfory typów Dr 7-11 (MODRZEWSKA 1995a). Dr 20 były importowane wówczas, kiedy to produkowane były Dr 6 B na oliwę istryjską. Wydaje się, że ich import jest związany z dynamiką eksportu a nie z realną potrzebą zaopatrzenia.

Tłumaczy to ich niewielkie ilości w stosunku do produktów lokalnych.

Bardziej rozwinięty import przetworów rybnych zapewne związany był ze specyfiką tych produktów atlantyckich i tradycją betecką docenianą też w Cisalpinie. Badania nad przetwórstwem ryb w Betyce potwierdzają taką opinię (MARTINEZ MANGATO 1992: 219-244; MARTINEZ MANGATO 1992 bis: 73-81). Sosy i konserwy beteckie docierały aż do Brytanii (MARTINEZ MANGATO, CARRERAS MONFORT 1993: 101-110). Inny typ amfor na konserwy rybne produkowany w Betyce i Luzytanii – Dr 14 – jest prawie nieobecny w Weneto. Natomiast w Veneto nie brakuje amfor Beltran II. Badania pracowni amfor w Algeciras w rejonie Kadyksu wskazują, że oba typy pojemników były produkowane w tych samych ośrodkach (BERNAL CASASOLA 1997a; BERNAL CASASOLA 1997: 65-74). Podobnie było w pracowniach w Solobrenia koło Malagi (BERNAL CASASOLA, NAVAS RODRIGUEZ 1996).

Zostało również udowodnione, iż Betyka produkowała amfory na przetwory rybne typu Beltran 68 aż do okresu późnoantycznego (BERNAL CASASOLA 1995: 251-269). Z badań wynika, że wymiana handlowa nie dotyczyła wyłącznie Akwilei (DEGRASSI 1953). Obecność różnych amfor wskazuje na istnienie rynków lokalnych (CAMBI 1980; GOMEZEL 1994: 83-85). Kierunki handlu spotykały się mniej więcej w środku Cisalpiny. Przykład Werony wskazuje na to, iż towary mogły docierać zarówno od stony Alp jak i od strony wybrzeża tyrenskiego i adriatyckiego.

Wydaje się, iż od okresu późnej republiki do końca cesarstwa powstał podział na sferę handlu zachodniego i wschodniego. W okresie późniejszym nie było to już tak widoczne. To spotkanie wpływów handlowych wschodnich i zachodnich w okresie panowania Augusta jest widoczne na przykładzie importów greckich i iberyjskich w Weronie. Nie był to najtrudniejszy rodzaj transportu. Transport marmurów z Valpolicella koło Werony w stronę zaalpejskie był jeszcze bardziej złożony. Jak twierdził w rozmowie sprzed lat dr L. Franzoni, dyrektor Muzeum Archeologicznego w Weronie, do niedawna na Adydze spławiano materiały przy pomocy tratw.

Brak danych na temat świadectw handlu w rejonie Turynu. Odkrycia w Val Curona pokazują obecność amfor typu Dr 2-3 od I w. n.e. oraz wskazują na importy na niewielką skalę (FACHINI 1993: 91-108). Nie wiadomo dotąd czy na tych terenach są obecne importy z rejonu adriatycko-padańskiego. W ostatnich latach natomiast mamy nowe dane dotyczące importów w dolinie Arno, na południe od Postumii. Pozostają do skompletowania badania w Emilia Romagna, co pozwoli na całościowy obraz produkcji i handlu strony adriatyckiej Półwyspu. W chwili obecnej wydaje się prawdziwe stwierdzenie, iż w Weronie spotykały się różne kontakty handlowe zachodnich i wschodnich producentów żywności. W Weronie są też obecne amfory rodyjskie przeznaczone

na wino, ale także amfory Lamboglia 2 z Apulii i Picenum z I w. p.n.e. Są też notowane znaczne ilości amfor Dr 6 A i Dr 6 B ze stemplami producentów istrijskich i z Picenum. Takie stemple znamy też z Magdalenbergu i Padwy (ZACCARIA 1989; ANFORE ROMANE 1992; PESAVENTO MATTIOLI 1998: 317-325).

W Weronie i Cremonie mało jest amfor kampańsko-lacjalnych typu Dr 1 oraz Dr 2-4. W Weronie brak jest betyckich amfor na wino typu Haltern 70, które jednak były sprowadzane do Cremony. Można to wiązać z wczesną produkcją tych amfor i wczesnym założeniem kolonii w Cremonie (VOLONTÉ 1998: 305). Oba miasta miały strukturę handlu skierowaną na stronę adriatycką i intensywne kontakty z Hiszpanią oraz wyspami greckimi. Rola Postumii w obu miastach jest ewidentna.

Akwileia była nastawiona na pośrednictwo w handlu z rynkami naddunajskimi (BUORA 1990: 41-57). Szlak wzdłuż *via Cludia Augusta* w stronę Recji był relatywnie krótki i po przebyciu kilkuset kilometrów można było dotrzeć nad Dunaj. Podobnie było z drogami w stronę Noricum (POCZY 1998: fig.1). Te szlaki handlowe w pełni zaczynają funkcjonować od Augusta i w pełni zostaną uregulowane za panowania cesarza Klaudiusza. Za panowania Trajana uczęszczany był szlak przez Poetovio nad Dunaj.

Także Dacja miała pewne kontakty handlowe z Hiszpanią poświadczane importami iberyjskimi (RADULESCU 1976; DYCZEK 1999: 55-56, 76-81, 100-102). Na te tereny docierały także towary z Azji Mniejszej, Egei, Bliskiego Wschodu i Afryki oraz niedawno poznane produkcje z Italii w okresie późnoantycznym (VILLA 1994, 335-431; LOVECCHIO 1989: 95-107).

Komentarz do znalezisk amfor w Weronie

Importy amfor w Weronie są rezultatem kontaktów Italii Centralnej z Cisalpiną II w. p.n.e., kiedy to miasto weszło w sferę organizacji rzymskiej. Kontakty handlowe wynikały z nowej sytuacji demograficznej i administracyjnej. Najdawniejsze kontakty są poświadczane przez monety, ceramikę, epigrafikę i sztukę (REBECCHI 1998: 189-206; ZACCARIA 1992: 75-98). Proces kolonizacji w II w. p.n.e. wpłynął na sytuację rolnictwa i konsumpcji (BUORA 1992). W rejonach adriatyckich produkowano wcześniej własną ceramikę i wino. Niedawno odkryty wrak z II w. p.n.e. koło Caorle zaświadcza kontakty handlowe ze światem hellenistycznym, do niedawna zaświadczone tylko przez zabytki sztuki i architektury regionu (OPERAZIONE IULIA FELIX 1994; LAVIZZARI PEDRAZZINI 1998).

Towary produkowane w Cisalpinie są już w II i I w. p.n.e. eksportowane nawet do Hiszpanii. Niektóre z amfor tyrreńskich były także imitowane w rejonie Kadyksu (LAGOSTENA BARRIOS 1994; LAZARICH GONZALEZ et al., 1989). W Noricum w czasach

augustejskich negocjatorzy handlowi Cisalpiny przywozili około sześćdziesięciu procent amfor adriatycko-padańskich, dziesięć procent -iberyjskich i tylko jeden procent -rodyjskich. Pomiędzy imionami występującymi na stemplach są też te spotykane w Weronie (MAIER-MAIDL 1992: 83-87). W Magdalenbergu amfory Dr 7-11 mają stemple wytwórców włoskich pracujących w Hiszpanii.

Można zapytać, jaka była rola Werony w sieci hadlu Cisalpiny (BUCCHI 1973). Niewątpliwie stemple wytwórców adriatycko-padańskich są takie same w Weronie jak w Padwie czy Altino. Amfory te stanowią znaczny procent pojemników na żywność pozostałych w Weronie (FRANZONI 1975). Największy zespół amfor znaleziony został na terenie *ex Campo Fiori* na prawym brzegu Adygi w 1966-67 roku; liczy on ponad dwieście amfor. Około trzystu amfor znalezionych zostało koło klasztoru Kapucynów przy San Francesco al Corso. W 1990 roku koło tego ostatniego miejsca wydobyto około stu amfor i znaczna część pozostała w ziemi. Jeszcze parę lat temu, koło grobu Julii, można było oglądać profile złożone z dziesiątek amfor. Innych sto amfor zostało odkrytych przy dawnym biegu rzeki Adygi. Inne miejsce znalezisk amfor jest w części zachodniej miasta, na prawym brzegu Adygi. Są to w większości amfory typów Dr 2-4, amfory rodyjskie, grecko-wschodnie typu Dr 25, amfory rodziny Dr 6 nazwane: z lejkowatą szyją (CIPRIANO, MAZZOCCHIN, PASTORE 1991).

Amfory znalezione na prawym brzegu rzeki są dość jednolite chronologicznie i są to Dr 1 i Lamboglia 2 z końca I w. p.n.e. Brak w znaleziskach amfor o lejkowatej szyjce wyznacza datę *ante quem* przed końcem I w. p.n.e. W depozycie znajduje się amfora typu Dr 25 niegdyś uważana za bryndyzyjską.

W części wschodniej miasta ze względu na brak Dr 6 A znaleziska datowane są na połowę I w. n.e. (PANELLA 1989: 139-178). Obecne są natomiast pojemniki typów Dr 6 B, Dr 2-4 i trzy amfory nazwane *cretoise* 3 (Fig. 11). Niektóre ze znalezisk Dr 6 A w Weronie mają stemple znane z produkcji z Picenum (PESAVENTO MATTIOLI 1998: fig. 2). Inne amfory, Dr 6 A małe, mają stemple występujące też w Altino, Este i Padwie oraz Magdalenbergu (MAIER-MAIDL 1992) (Fig. 12). Oznacza to związki rynku Werony z kierunkami handlu adriatyckiego. W Weronie na amforach typu Dr 6 B występują stemple znane w całej Cisalpinie, Pannonii i Noricum (BEZECZKY 1987). Niektóre z nich są produkcji istrijskiej. Na amforach z Werony znajdują się inne stemple i różna jest struktura znalezisk po lewej i prawej stronie Adygi. Wydaje się, iż znaleziska z lewego brzegu są starsze od prawej strony miasta, co można wiązać z przedstawionym powyżej rozwojem miasta i regulacją przebiegu Postumii. Po prawej stronie rzeki, w pobliżu dzisiejszego grobu Julii, rzeka zmieniła nieco swój bieg i wykonane zostały tam prace związane z jej regulacją w okresie panowania Klaudiusza.

Znaleziska amfor z Werony oddają w pełni różne fazy rozwoju miasta i handlu I w. pn.e - II w. n.e. Możliwe, że pierwsze kontakty odbywały się drogą wodną aby następnie oddać pierwszeństwo Postumii przebiegającej przez centrum miasta. Nie jest wykluczone, iż amfory iberyjskie transportowano z wybrzeża tyrręńskiego tą właśnie drogą. Taka struktura małych rynków niezależnych od siebie została również udowodniona na wybrzeżu Lewantu hiszpańskiego (MOLINA VIDAL 1997).

Niezależnie od bliskości miast importowały one różne towary, a też towary pochodzące od różnych wytwórców, co możemy zauważyć w Cisalpinie. Dynamika kontaktów handlowych zmieniała się też w czasie. Różny był procent importów Dr 1 i Lamboglia 2 w miastach wybrzeża Lewantu iberyjskiego (MIRO 1988).

Niezależnie od własnych produkcji, niekiedy

import amfor wynosił ponad sześćdziesiąt procent (MOLINA VIDAL 1997: 191). Pomiędzy importami amfor w Katalonii jest też sześćdziesiąt procent importów amfor na *garum* pochodzących z rejonu Gibraltaru. Stąd rozpoczynał się szlak handlu morskiego. To obraz konsumpcji, ale też obraz różnej struktury eksportu, co potwierdzone jest również znaleziskami wraków i ich załadunku (MOLINA VIDAL 1997: 208).

Wzrost eksportu iberyjskiego nastąpił gwałtownie od I w. p.n.e. i trwał do IV w. n.e., z różną intensywnością, zaś szlaki handlu morskiego wypracowane przez wieki – pozostały te same. Zmieniali się tylko odbiorcy: tak jak w Weronie eksport dotyczył tylko okresu augustejskiego i brak jest potwierdzenia na jego kontynuację w wiekach późniejszych. Ta uwaga dotyczy tylko Werony, gdyż zupełnie inna sytuacja była w Rzymie.

Literatura

ALDINI T.

1981 *Fornaci di Forum Popili*, Forlimpopoli

AMPHORES ROMAINS

1989 *Amphores romaines et l'histoire economique: dix ans de recherche*. Actes du colloque de Sienne mai 1986, Rome

ANFORE ROMANE

1992 *Anfore romane di Padova. Ritrovamenti della città*, S. Pesavento Mattioli ed., Modena

BALDACCI P.

1967-68 *Alcuni aspetti dei commerci nei territori cisalpini*, in: Atti centro studi documentazione sull' Italia Romana vol. I, p. 7-50

BANDELLI G.

1988 *Ricerche sulla colonizzazione romana della Galia Cisalpina*, Roma

BELTRAN LLORIS M.

1970 *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza

1977 *Problemas de la morfología y del concepto historico-geografico que recube la notion tipo. Apartaciones a la tipologia de las anforas beticas*, in: Methodes classiques et methodes formelles dans l' étude des amphores, Rome, p. 97-131

BERNAL CASASOLA D.

1995 *Las anforas del tipo Beltran 68 en Hispania. Problematica y estado de cuestion*, in: Actas del XXIII congreso nacional de arqueologia, Elche, p. 251-269

1997a *Las producciones anforicas del bajo Imperio de la antigüedad tardia en Màlaga: estado actual de la investigacion e hipotesis de trabajo*, in: Figlinae malacitane, p. 233-259

1997 *La produccion anforica en la Bahía de Algeciras en epoca romana: nuevos datos procedientes de los talleres de Venta del Carmen (los barrios)*, in: IV Jornadas de historia del campo de Gibraltar, Los Barrios noviembre 1996, Almoraima Revista de Estudios Campogibraltareses 17, p. 65-74

- BERANAL CASASOLA D., NAVAS RODRIGUEZ J.
1996 *Un centro alfarero romano a Solobreira*, Revista de Arqueologia 182, p. 42-59
- BEZECZKY T.
1987 *Roman amphorae along the amber route in western Pannonia* [BAR, Int.Series], Oxford
- BONACINI P.
1996 *Pegognaga. Teritorio e insediamento nel primo medioevo*, in: Ambiente padano. Archeologia di un ambiente padano S. Lorenzo di Pegognaga, A.M. Tomassia ed., Firenze, p. 433-466
- BONIFICHE E DRENAGGI
1998 *Bonifiche e drenaggi co le anfore en epoca romana: aspetti tecnici e topografici*. Atti del seminario di Padova 1995, S. Pesavento Mattioli ed., Modena
- BOSIO L.
1991 *Le strade romane nella Venetia e nell' Histria*, Padova
- BRUNO B., BOCCHIO S.
1991 *Anfore*, in: Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della metropolitana 1982-1990. 3. 1. I reperti, Milano, p. 260-298
- BRUNO B.
1998 *Importazioni di merci e itinerari commerciali nella Liguria Transapenninica. Alcune considerazioni sulla presenza di anfore tra la fine del II sec.a.C. e il II sec.d.C.*, in: Optima via, p. 329-345
- BUCHI E.
1973 *Banchi di anfore a Verona. Note sui commerci cisalpini*, in: Il territorio veronese in età romana. Atti del convegno tenuto a Verona ottobre 1971, Verona, p. 531-637
- BUORA M.
1990 *Viabilità e insediamenti nell' antico Friuli*, in: La Venetia 1990, p. 41-57
- CAMBI N.
1980 *Le anfore Dr 20 nella Jugoslavia*, in: Producción y comercio 1980, p. 363-389
- CANAL E.
1998 *Testimonianze archeologiche nella laguna di Venezia*, Mestre
- CARRE B.
1985 *Le amphores de la Cisalpine et de l'adriatique au debut de l' Empire*, MEFRA 97, 1, p. 207-245
- CAVALIERI MANASSE G.
1987 *Verona*, in: Il Veneto nell' epoca romana II, E. Buchi ed., Verona, p. 3-57
1995 *Nuovi indagini nell' area del foro di Verona (scavi 1989-1994)*, Antichità Alto Adriatiche 42, p. 241-266
1998 *La via Postumia a Verona, una strada urbana e suburbana*, in: Optima via, p. 111-143
- CIPRIANO M., CARRE B.
1987 *Note sulle anfore conservate nel Museo di Aquileia*, Antichità Alto Adriatiche 29, p. 479-494
- CIPRIANO S., MAZZOCCHIN S., PASTORE P.
1991 *Novità e problemi emergenti da un recente ritrovamento di anfore romane a Padova*, Quaderni di Archeologia del Veneto 7, p. 163-174
- CHEVALLIER R.
1983 *La romanizazion celtique du Po: essai d' histoire provinciale*, Rome
1988 *Voyage et déplacement dans le monde romain*, Paris
1998 *Les liasons de la Postumia avec l' Occident*, in: Optima via, p. 169-175
- CZYSZ N.
1998 *Roemische Staatstrasse via Claudia Augusta. Der nordliche Streckenabschnitt zwischen Alpenfluss und Donau*, in: La Venetia 1990, p. 253-283
- DEGRASSI A.
1953 *Aquileia e l' Istria in età romana*, Studi aquileiesi offerti a G. Brusin, Aquileia
- DENTI M.
1991 *I romani al Nord del Po*, Milano
- DYCZEK P.
1999 *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju*, Warszawa

EX BAETICAE AMPHORAE

w druku *Ex Baeticae Amphorae*. Congreso Internacional, Sevilla, Ecija 1998

FACCHINI M.

1993 *L'età romana nel territorio Brignano Frascata. Lo scavo di un fornace per anfore*, Archeologia, p. 91-108

FIGLINAE MALACITANE

Figlinae malacitane. La producción de cerámica romana en los territorios malacitanos, E. Serrano Ramos ed., Málaga

FRANZONI L.

1975 *Edizione archeologica della carta d'Italia al 100000. Foglio 49 Verona*, Firenze

GARCIA VARGAS, LAVADE FLORIDO M. L.

1995 *Anforas alto, medio y bajoimperiales producidas en el alfar de Puente Melchor (Villanueva, Paso a Nivel): Puerto Real, Cadiz*, SPAL. Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla 4, p. 215-228

GARCIA VARGAS E.

1998 *La producción de anforas de la Bahía de Cadiz en época romana (siglos II A.C.-IV D.C.)*, Sevilla, Ecija

GOMEZEL C.

1994 *Anfore*, in: Scavi di Aquileia. L'area a est del foro. Rapporto degli scavi 1989-1991, M. Verzar-Bass ed., Roma, p. 83-85

GONZALEZ M. et al.

1998 *Contentitori per garum e loro paste. Confronto fra Dr 7-11 dai ritrovamenti del Veneto*, Archeologia e Calcolatori 9, p. 331-342

HESNARD A.

1980 *Un dépôt augustéen d'amphores à la Longarina, Ostie*, in: The seaborne commerce of ancient Rome: studies in archaeology and history, MAAR 35, p. 141-156

LA VENETIA

1990 *La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione*, Convegno internazionale Venezia aprile 1988, M. Pavan, G. Rosada eds, Padova

LAGOSTENA BARRIOS L.

1996 *Alfarería romana en la Bahía de Cádiz*, Cádiz

LAZARICH GONZALEZ M. et al.

1989 *Prospecciones arqueológicas superficiales de la campaña gaditana. Termino Puerto Real*, in: II Actas sistemáticas. Anuario Arqueológico de Andalucía, p. 83-87

LAVIZZARI PEDRAZZINI M. P.

1998 *Produzioni e commerci in Italia settentrionale*, in: Optima via, 273-282

LOVECCHIO M. M.

1989 *Commercio e ceramica bizantina in Italia* [BCH Suppl. XVIII], p. 95-117

LYDING WILL E.

1982 *Greco-italic amphorae*, Hesperia 51, p. 338-356

MAIER-MAIDL V.

1992 *Stempel und Inschriften auf Amphoren von Magdalensberg*, Klagenfurt

MANACORDA D.

1977 *Anfore spagnole in Pompei*, in: L'instrumentum domesticum a Ercolano e Pompei nella prima età imperiale I [Quaderni di Cultura materiale], Roma, p. 121-131

MARTINEZ MANGATO J., CARRERAS MONFORT C.

1993 *Anforas de salazon y la navegación comercial vía atlántica en época romana. La conexión Baetica-Britannia*, in: Actas del XXII congreso nacional de arqueología, Vigo, p. 101-11

MANGATO J. M.

1997 *El conjunto de anforas altoimperiales de salazon de Ceuta*, in: Anforas del Museo de Ceuta, Ceuta, p. 27-46

MARTINEZ MANGATO J.

1992 *Las técnicas de pesca en la Antigüedad y su implicación económica en el abasacimeiento de las industrias de salazon*, CuPAUAM. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Universidad Autónoma de Madrid, p. 219-244

MARTIN-KILCHER K.

- 1987 *Die roemischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen zur roemischen Handels und Kulturgeschichte I. Die suedspanischen oelamphoren (Gruppe I)*, Augst

MAZZOCCHIN S., FAILLA A.

- 1993 *Anfore romane di padova: le anfore con „collo ad imbuto” dello scavo di Roncaglia di Ponte S.Nicolo*, Quaderni di Archeologia del Veneto 9, p. 148-157

MIRO J.

- 1988 *La producció de ánforas romanas en Catalonia. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense siglos I A.C-I D.C.* [BAR, Int Ser.], Oxford

MODRZEWSKA I., CANAL E.

- 1993 *Anfore della laguna di Venezia. Scelta di ritrovamenti* [Technical Report 168 Consiglio Nazionale delle Ricerche], Venezia

MODRZEWSKA I.

- 1995a *Anfore spagnole nella laguna e terraferma Veneta (Italia)*, in: Acts of european meeting an ancient ceramics, november 1993 Barcelona, Barcelona, p. 154-156
1995 *Anfore spagnole nel Veneto*, Pisa
1998 *Il commercio fra Cadice, Aquileia e Virunum in epoca romana*, Quaderni Friulani di Archeologia 8, p. 127-130

MODRZEWSKA I., ODDONE M., PIANETTI F.

- 1995 *Forms and pastes of spanish amphoras found in the Veneto Region (Italy)*, in: The ceramic cultural heritage, P. Vicentini ed., Firenze, p. 505-512

MODRZEWSKA I., PIANETTI F.

- 1997 *Il mistero dannunziano riflesso sulle anfore*, Quaderni Friulani di Archeologia 7, p. 68-75

MODRZEWSKA-PIANETTI I.

- 2000 *Sulla storia della laguna di Venezia nell' Antichità* [Światowit, Suppl. A VIII], Varsavia

MOLINA VIDAL J.

- 1997 *La dinamica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior (siglos II a.C - II d.C.)*, Alicante

MORA SERRANO B., CORALES AGUILAR P.

- 1997 *Establecimientos salarios y producciones anforicas en los territorios malacitanos*, in: Figlinae malacitane, p. 27-59

MOREL J. P.

- 1989 *Les amphores et les autres céramiques (sur quelques problemes amphoriques)*, in: Amphores romaines 1989, p. 523-557

MUFFATTI MUSELLI G.

- 1986 *Diffusione dell' anfora tronco-conica da olive nel I sec. D.C.*, Rivista Archeologica dell' Antica Provincia e Diocesi di Como 186, p. 187-215

OPERAZIONE IULIA FELIX

- 1994 *Operazione Iulia Felix. Lo scavo subacqueo della nave romana rinvenuta al Lago di Grado (Marino del Friuli)*, S. Fozzati et al. eds, Gorizia

OPTIMA VIA

- 1998 *Optima via. Atti del convegno internazionale di studi: Postumia, storia e archeologia di un grande strada romana alle radici dell'Europa*, Cremona giugno 1996, G. Sena Chiesa ed., Cremona

ORTALLI J.

- 1992 *La Cispadana: via Emilia e altre strade*, in: Tecnica stradale romana, Roma p. 148-160

PALLARES F.

- 1985 *La nave romana di Diano Marina*, in: VI Congreso internacional de arqueologia submarina Cartagena 1992, Madrid, p. 285-289

PANELLA C.

- 1989 *Le anfore italiche del II secolo d.C.*, in: Amphores romaines 1989, p. 139-178

PASSI PICHER L.

- 1998 *La colonia latina di Cremona: vie di comunicazione alla luce dei recenti ritrovamenti*, in: Optima via, p. 99-110

- PAULI P.
1986 *Archeologia delle Alpi*, Milano (trad. z niem. S. Marchioro De Maria) 1986
- PEACOCK D. P. S.
1975 *Amphorae and betican fish industry*, The Antiquaries Journal 54, 2, p. 232-243
- PESAVENTO MATTIOLI S.
1998 *I commerci di Verona e il ruolo della via Postumia. Un aggiornamento sui dati delle anfore*, in: Optima via, p. 317-325
- PICCOTINI G.
1989 *Die Roemer in Karnten*, Klagenfurt
- POCZY K.
1998 *Il prolungamento della via Postumia con il tratto tra Aquileia ad Aquincum*, in: Optima via, p. 160-165
- PRODUCCION Y COMERCIO
1980 *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. Primer congreso internacional Madrid 1980, J. M. Blazquez ed., Madrid, p. 281-336
- RADULESCU A.
1976 *Anfore romane si romano-bizantine din Dacia Minor*, Pontica 9, p. 99-114
- RAMALLO ASENSIO F.
1985 *Envases para salazon en el bajo Impero*, in: Congreso internacional de arqueologia submarina Cartagena 1982, Madrid, p. 435-442
- REBECCGI F.
1998 *Scultura e tradizione colta nella Cisalpina romana. Evoluzione e cronologie aperte*, in: Optima via, p. 189-206
- SARTOTRI F.
1960 *Verona romana. Storia, politica economica e amministrativa*, in: Verona e il suo territorio vol. I, Verona, p. 161-259
- SCAVI DI LUNI
1973, 1977 *Scavi di Luni*, A. Frova ed., Roma
- SCHALLMAYER E.
1980 *Roemisch Okkupationslinien in Obergermanien und Raetien. Zur chronologischen Typologie der Amphoren*, in: Producción y comercio 1980
- SENA CHIESA G.
1998 *Calvatone – Badiacum: vicus commerciale lungo la via Postumia*, in: Optima via 345-367
- TCHERNIÀ A.
1986 *Le vin d'Italie romaine. Essai d'histoire economique d'après les amphores*, Rome
- TNIOLO
1991 *Le anfore di Altino*, Archeologia Veneta 9, Padova
- TORELLI M.
1988 *L'età regia e repubblicana*, in: Storia dell'urbanistica. Il mondo romano, Roma-Bari, p. 5-164
1998 *Via Postumia strada per la romanizzazione*, in: Optima via, p. 21-29
- TOZZI P. T.
1972 *Storia padana antica. Il territorio tra Adda e Mincio territorio*, Milano
1998 *Per la storia della via Postumia*, in: Optima via, p. 55-59
- UGGERI G.
1990 *I collegamenti stradali tra Roma e Decimo Regio*, in: La Venetia 1990, p. 31-40
- UGGERI G. U.
1998 *Le vie d'acqua nella Cisalpina romana*, in: Optima via, p. 73-85
- VILLA L.
1994 *Le anfore tra tardo antico e medioevo*, in: Ad mensam. Manufatti d'uso da contesti archeologici tra tarda antichità e medioevo, S. Lusuardi Siena ed., Udine, p. 335-431

VOLONTÉ

- 1998 *L'importazione di oggetti d'uso e di pregio a Cremona romana. Appunti dai materiali del Museo Civico „Ala Ponzone” di Cremona*, in: *Optima via*, p. 301-310

VOLPE E.

- 1990 *La Daunia nell'età della romanizzazione. Paesaggio agrario, produzione, scambi*, Bari

ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER S.

- 1989 *Magdalensberg: rapporti commerciali fra Cisalpina e regione Transpadana*, in: *Optima via*, p. 283-292

ZACCARIA C.

- 1989 *Per una prosopografia dei personaggi menzionati sui bolli delle anfore romane nell'Italia nord-orientale*, in: *Amphore romaines* 1989, p. 469-488
- 1992 *L'arco alpino orientale nell'età romana*, in: *Castelraimondo I. Scavi 1988-1990*, S. Santoro-Bianchi ed., Roma, p. 75-98

IMPORT OF AMPHORA INTO CISALPINE GALILEE

SUMMARY

The geographical situation of Cisalpine Galilee was unique: it was surrounded by the Alps and the Tyrranean and Adriatic seas. Pad provided passage from east to west while Adyga from north to south. The planes and valleys of Cisalpine Galilee were dissected by a network of roads, of which the *Via Postumia* was of the greatest strategic significance since the 2nd century B.C. Its topographic location influenced the organisation of trade. The amphora found through excavation are testimony to the fact that northern Italy was divided into zones of inbound trade from the Tyrranean and Adriatic sides. Wine and olives produced on the coast and Greek imports are evidenced by the amphora found in eastern Italy. The products of Lacium and Campagne are most

concentrated on the western coast. In the Upper Adriatic there is no evidence of imports from Narbonnian Galilee. Small quantities of Betician amphora of *garum* were imported into the Cisalpine region e.g. Verona, while Greek wine was brought to Calvatone (Bedriacum). There are few Rhodesian and Aegean amphora on the coast of Liguria from the first and second centuries A.D. Until the middle of the first century B.C. Adriatic amphora dominate in Milan, likewise in Libarna, Tortona, Acqui Terme and Alba. The distribution of amphora means that southern Piedmont saw an influx of trade from the Tyrranean, Betice, Galilee and Aegean, but was dominated by Adriatic imports.

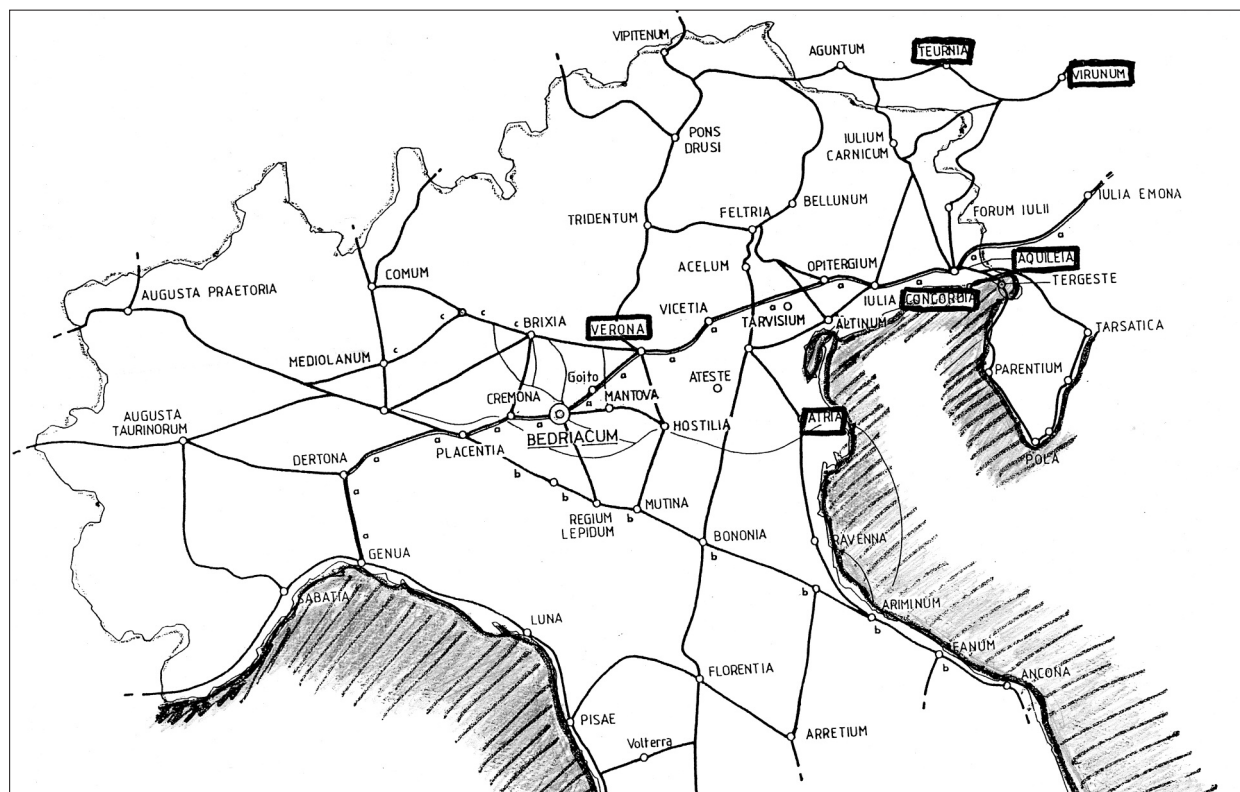

Fig. 1. Główne szlaki komunikacyjne Italii centralnej i północnej: a. via Postumia, b. via Aemilia, c. via Gallica (na podstawie mapy Passi Pitcher 1996)

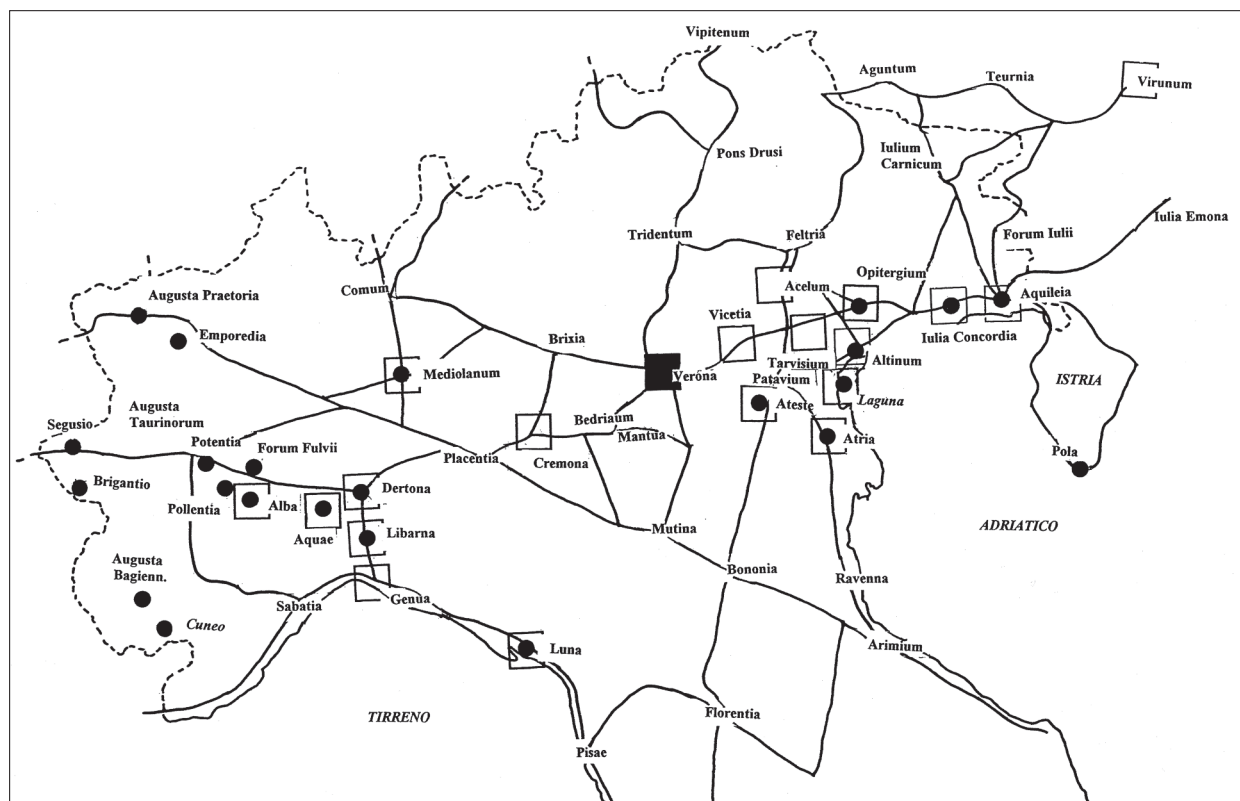

Fig. 2. Znajdźiska amfor iberyjskich w północnej Italii: kóło oznacza znajdźiska Dr 20, kwadrat znajdźiska amfor na garum (I. Modrzevska-Pianetti)

PLANSZA 76

Fig. 3. Amfora iberyjska na garum Dr 38 znaleziona w kanale Catena na lagunie Weneckiej. Fot. I. Modrzewska

Fig. 4. Amfora iberyjska na oliwę Dr 29 znaleziona w kanale Catena na lagunie Weneckiej. Fot. I. Modrzewska

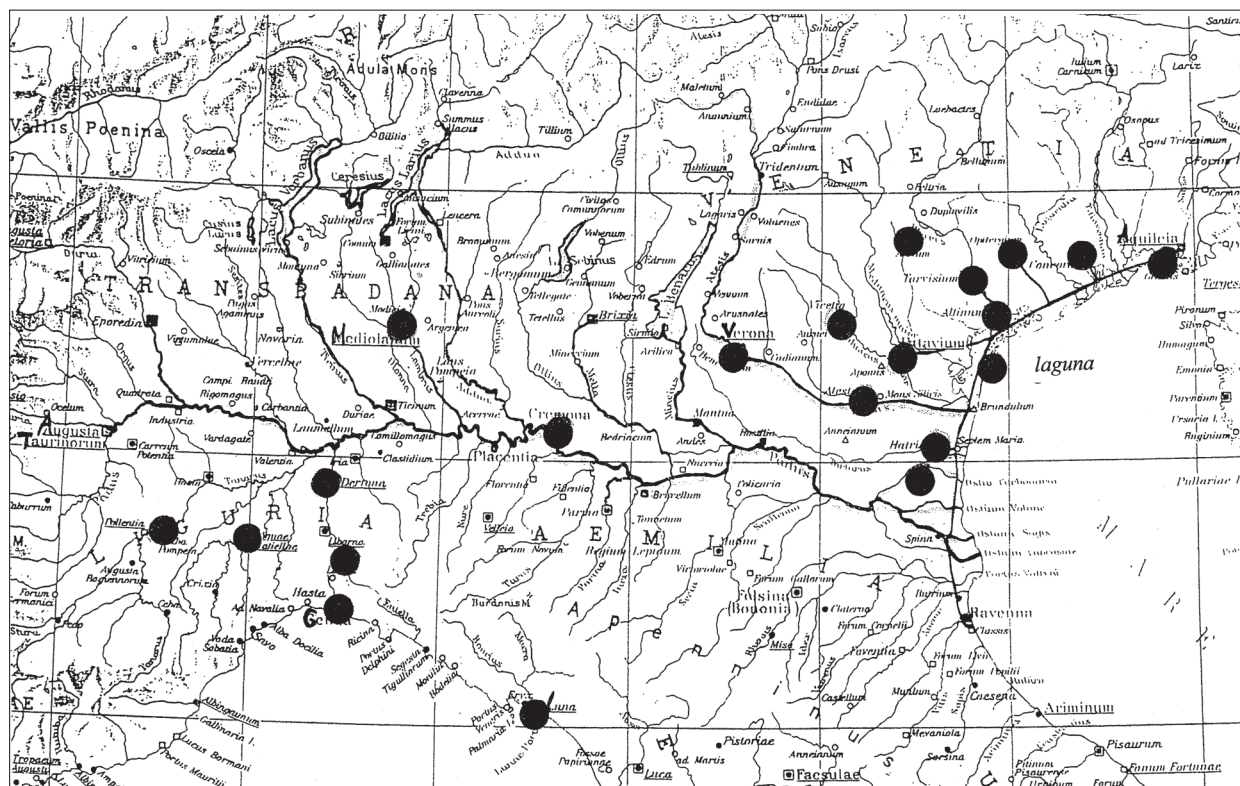

Fig. 5. Kółkami oznaczone są znaleziska amfor iberyjskich na garum (na tle mapy Cisalpinii Uggeri 1998)

Fig. 6. Amfory iberyjska na oliwę Dr 20 znaleziona w Concordia Sagittaria, Veneto. Fot. I. Modrzevska

PLANSZA 78

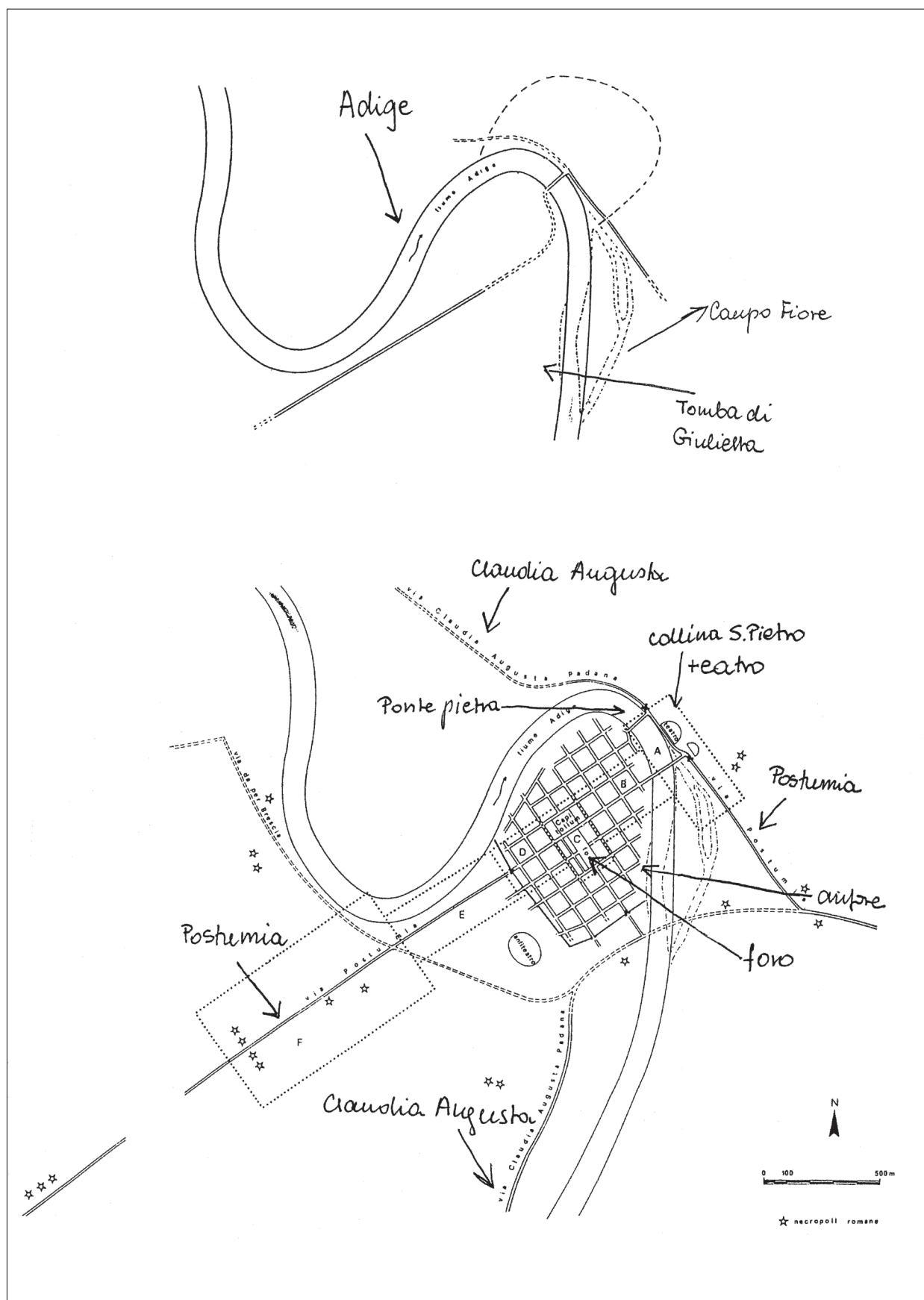
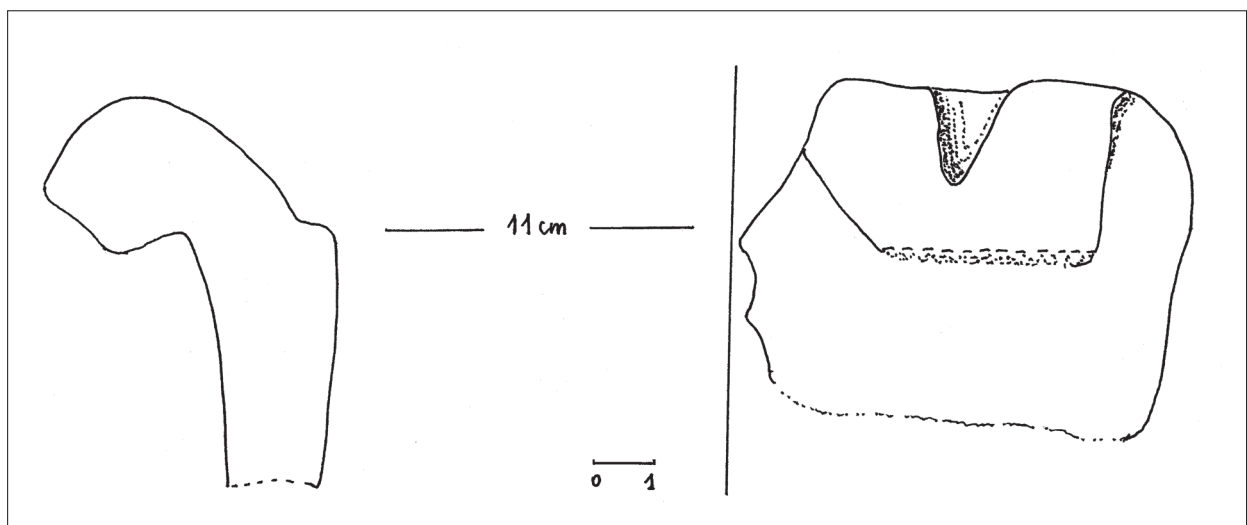

Fig. 7. Szkic topografii Werony z zaznaczeniem zmiany biegu Adygi (według Cavalieri Manasse 1998)

Fig. 8. Amfora adriatycko - padańska Dr 6A stemplowana ANTHIFADI znaleziona w kanale Gaggian na lagunie Weneckiej. Fot. I. Modrzevska

Fig. 9. Szkic imadła amfory znalezionej w trakcie prospekcji w pracowni Cerro de Ceuta, Puerto Real, typ Beltran I c

PLANSZA 80

Fig. 10. Amfora Dr 2-4 zapewne produkcji prowincjonalnej znaleziona w Altino, Veneto. Fot. I. Modrzewska

Fig. 11. Amfora adriatycko-padańska Dr 6 B znaleziona w Weronie, depozyt grób Julii. Fot. I. Modrzewska

Fig. 12. Amfora adriatycko-padańska Dr 6 A mała znaleziona w Weronie, depozyt grób Julii. Fot. I. Modrzewska